

De lange weg naar huis: rechtsherstel voor Nazi-roofkunst in de Lage Landen¹

During his time in office Hitler and more structurally Nazi Germany wreaked havoc across the entire European artworld, they bought, destroyed, pillaged and consequently displaced so many works of art, the period 1933-1945 is still considered to be one of the darkest pages in the history of the artworld. Belgium and the Netherlands both fell victim to the Nazi art looting regime. The acquisition of publicly owned as well as private property was envisioned in the Nazi looting policies which consisted among others of being active on the art market, instating specialized looting organizations, emptying out empty houses of fled or deported Jews or other state enemies.

While the measures adopted by Belgium and the Netherlands shared (and in a way still share) a common core, over time they have each developed their own systems that differ from the other. This article delves into the Belgian and Dutch approach of Nazi-looted art in three periods. The (pre-) wartime period, the post-war initiatives, the resurgence of the '90 up until today. Through the analysis and subsequent comparison of the approaches taken in both states, the article reaches the conclusion that whereas the Netherlands have grown to be a evaluator state that regularly rethinks and changes their policies, Belgium has taken up the role of a reaction state, needing outside catalyzers to adopt new initiatives.

1. Inleiding

1938, de joodse familie Mayer besluit om Duitsland en de alsmaar naderende wereldoorlog te ontvluchten.² Via Italië en Zwitserland vinden ze hun weg naar België, waar ze beslissen om hun goederen, waaronder hun kunstcollectie, bij een verhuisfirma onder te brengen. Het echtpaar blijft echter zelf niet in Brussel. België is niet hun eindbestemming, ze trekken verder richting het Verenigd Koninkrijk. Hun kunstverzameling blijft daarentegen wel in Brussel tot ze ermee zouden kunnen herenigd worden. Vanaf 1942 legt de Duitse bezetter evenwel beslag op achtergelaten joodse goederen. De collectie van het echtpaar Mayer is een van de getroffen verzamelingen. Een van de dertig werken die zo in handen van de nazi's terechtkomen, is 'Bloemen' van Lovis Corinth³.

¹ Deze bijdrage is grotendeels gebaseerd op de masterproef “Vinden ze nog de weg naar huis: de zoektocht naar een geschikt beleid voor Naziroofkunst in België”, ingediend in academiejaar 2019-2020 tot het behalen van de graad van master in de Rechten aan de Universiteit Gent.

² Meer info via <https://www.arch.be/index.php?l=nl&m=nieuws&r=alle-nieuwsberichten&a=2022-03-08-de-vingerafdruk-van-een-schilderij-archief-en-roofkunst> en <https://www.vrt.be/vrtnews/nl/2022/02/10/en-toen-werd-het-doek-van-de-muur-gehaald-kmsk-brussel-geeft-vo/>

En G. SELS, Brussels Museum voor Schone Kunsten geeft naziroofkunst terug, *De Standaard* 2 juni 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20210601_97476345.

³ Lovis Corinth (1858-1925) was een Duitse schilder. Zijn eerdere werken behoren tot het impressionisme, maar naar het einde van zijn carrière toe neigt hij ook meer naar het expressionisme.

Met het einde van de oorlog in het vooruitzicht, roept de Belgische staat in 1944 de Dienst Economische Recuperatie/*Office de Récupération Économique* (D.E.R./O.R.E.) in het leven, die onder meer verantwoordelijk is voor het opsporen en terughalen van de uit België verdwenen kunst en voor de overhandiging ervan, de restitutie, aan de rechtmatige eigenaars.⁴ Tijdens het vervullen van zijn recuperatie- en restitutieopdracht krijgt de dienst via 'monuments man' Leo Van Puyvelde⁵ het schilderij van Corinth onder zijn hoede.⁶ Men slaagt er op dat moment evenwel niet in om het gerecupereerde kunstwerk te linken aan de Mayerverzameling en beslist op 30 april 1950 om het samen met enkele andere werken toe te vertrouwen aan de Belgische Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel (KMSK) tot de rechtmatige eigenaar het werk zou opeisen.⁷ In 2016 pas is het zover: de erfgenamen zijn er na een lange zoektocht in geslaagd om 'Bloemen' van Lovis Corinth uit het KMSK via de *lostart.de*-databank⁸ te linken aan de verzameling van het echtpaar Mayer. In februari 2022 overhandigt het museum het werk dan ook aan de erven⁹.

De familie Mayer staat hierin niet alleen, vele anderen treft hetzelfde lot. De Tweede Wereldoorlog gaat namelijk gepaard met een van de grootste kunstverplaatsingen aller tijden, waar niet alleen België, maar ook de andere bezette gebieden, zelfs nog veel meer dan België, onder lijden. De problematiek blijft tot vandaag voelbaar. Deze bijdrage werpt een blik op het rechtsherstel in de Lage Landen voor kunst die ten gevolge van directe of indirecte daden van het Nazi-regime sinds 1933 uit België of uit Belgisch privaat of publiek bezit zijn verdwenen. Hiervoor dringen zich drie afgebakende periodes op (de (voor-)oorlogse tijd (1933-1945), de naoorlogse periode (1945-1955) en de periode van hernieuwde aandacht tot vandaag (1995-2022)). Eerst (paragraaf 2) zal worden uiteengezet dat de nazi's zowel in België als in Nederland een uitgedachte *Kulturpolitik* voerden om zoveel mogelijk cultuurgoederen te verwerven. Tijdens de oorlog en in de naoorlogse periode reageren beide landen op een vergelijkbare manier (paragraaf 3). Zo richten ze enerzijds een dienst op die de repatriatie en restitutie van de geroofde goederen op zich neemt en komt er anderzijds wetgeving die poogt de gevolgen van het naziroofbeleid ongedaan te maken. Wanneer het thema in de jaren '90, na enkele stille decennia terug op de agenda komt, blijkt al snel uit het nieuw gevoerd onderzoek dat het beleid van beide landen in de naoorlogse periode in zijn opzet gefaald heeft. Om alsnog rechtsherstel te voorzien, richtten de landen een studiegcommissie en een commissie op die beslissingen moet nemen over schadeloosstelling in België of restitutie in Nederland (paragraaf 4). In de conclusie wordt besloten dat Nederland is uitgegroeid tot een "evaluatorstaat", terwijl België eerder een "reactiestaat" moet genoemd worden.

⁴ Besluitwet 16 november 1944 houdende de oprichting van den Dienst voor Economische Recuperatie (D. E. R.), *Belgisch Staatsblad*, 22 november 1944, 1054.

⁵ Leo Van Puyvelde (1882-1965) was een Belgische professor kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Gent en later aan de Universiteit van Luik. Tijdens de oorlog was hij *Monuments Man* en ging hij onder meer op zoek naar geroofde kunstwerken.

⁶ Brussel, Algemeen Rijksarchief (ARA), Dienst voor economische recuperatie (ORE - DER). Administratie, inv. nr. BE-A0545 / I 21, stuk 15, 19.

⁷ *Ibidem*.

⁸ De *lostart.de* databank is de Duitse databank voor enerzijds gezochte en anderzijds gevonden kunstwerken.

⁹ G. SELS, Brussels Museum voor Schone Kunsten geeft naziroofkunst terug, *De Standaard* 2 juni 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20210601_97476345; K. BONNEURE, 'En toen werd een schilderij van de muur gehaald: KMSK Brussel geeft voor het eerst "roofkunst" terug aan Joodse eigenaars', *vrt NWS* 10 februari 2022, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/02/10/en-toen-werd-het-doek-van-de-muur-gehaald-kmsk-brussel-geeft-vo/>.

2. De Nazi-Kulturpolitik

Het Derde Rijk zou een culturele grootmacht worden met in de stad van Hitlers jeugd de grootste troef: het Linz-museum.¹⁰ Werken van de gepezen kunstenaars zouden in het museum tentoongesteld worden, dat zo zijn plaats bij de wereldtop zou veroveren.¹¹ Hitler zag cultuur bovendien als een ideaal middel om de partijideologie aan de man te brengen en zo werd kunst ook als propagandamiddel ingezet.¹² Een mooi voorbeeld daarvan is de jaarlijks georganiseerde *Große Deutsche Kunstausstellung*, die vanaf 1937 ingericht wordt en waar de getoonde werken het nagestreefde Nazi-Duitse ideaalbeeld weerspiegelen.¹³

Nazi-Duitsland voert duidelijk een strak cultuurbeleid. Reeds in de jaren '30 zet Hitler de Duitse kunstwereld naar zijn hand. Zo installeert hij waar nodig nieuwe (lees: nazigezinde) personen aan het hoofd van belangrijke staatsmusea zoals de *Nationalgalerie*.¹⁴ Niet alle kunststijlen vallen echter in de smaak bij het regime. Moderne kunststromingen, zoals het Kubisme, Dadaïsme, Expressionisme etc., worden als onwaardig beschouwd en krijgen de stempel *entartete Kunst* (ontaarde of gedegenereerde kunst).¹⁵ Het zijn onafgewerkte, anti-patriottistische, onreine werken die niet thuishoren in de Duitse musea. De *entartete* werken die zich op dat moment nog in de Duitse musea bevinden, worden verzameld om in 1937 als tegenhanger van de *Grosse Deutsche Kunstausstellung* tentoongesteld te worden. De volgende jaren trekt de expositie rond in Duitsland om het volk de verderfelijke werken, geflankeerd door nazipropaganda te tonen.¹⁶ In 1939 worden enkele werken gered dankzij de veiling ervan in Luzern, vooral bedoeld om buitenlandse valuta te verkrijgen.¹⁷ De aanwezige Belgen, onder wie curatoren van het Museum voor Schone Kunsten in Luik, zijn een van de belangrijkste kopers: ze nemen vijftien werken van onder meer Picasso, Gauguin, Kokoschka, Chagall, Corinth en Nolde mee naar huis.¹⁸ De rest van de werken die deel uitmaakten van de *entartete*-tentoonstelling zouden daarentegen op aanraden van Joseph Goebbels verbrand zijn.¹⁹ Daartegenover staan de oude meesters die wel geliefd zijn en die aan de vooravond van de oorlog dan ook extra beschermd worden. Zo is er een merkbare vermindering van deelnames aan internationale tentoonstellingen, zodat de gepezen werken niet naar het buitenland zouden moeten afreizen.²⁰

Om de megalomane plannen van het Derde Rijk als culturele grootmacht te verwezenlijken, moet tijdens de oorlog een enorme hoeveelheid kunst verworven en richting het Derde Rijk getransporteerd worden. Het wekt dan ook geen verbazing dat de Duitse hand duidelijk voel- en zichtbaar blijft in de kunstwereld doorheen de oorlog. De militaire Nazi-spilfiguren zijn bijvoorbeeld vaak zelf heel actief op de kunstmarkt. Hitler hamstert voor zijn privé- en Linz-verzameling en ook Hermann Göring, Hitlers rijksmaarschalk, bouwt tijdens de Tweede Wereldoorlog een immense kunstverzameling uit. Zijn villa, Carinhall, vernoemd naar zijn in 1931 overleden echtgenote, wordt doorheen de oorlog alsmaar meer volgestouwd met kunst. Hij doet voor de verwerving ervan, net zoals vele anderen, een beroep op een netwerk van kunsthandelaars en experts, zoals Walter Andreas Hofer, Alois Miedl en Karl Haberstock,

¹⁰ H. Feliciano, *The Lost Museum*, New York, 1997, 21-24; L. Nicholas, *The Rape of Europa*, New York, 1995, 41-49.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Zie hierover: J. Petropoulos, *Art as politics in the Third Reich*, Chapel Hill, 1996.

¹³ Zie hierover: H. C. Löhr, 'Die Großen Deutschen Kunstausstellungen 1937-1944/45', *Kunstchronik* 2012, 201-204.

¹⁴ Nicholas, *The Rape of Europa*, 11-15.

¹⁵ *Ibidem*, 11.

¹⁶ H. H. Kunze, *Restitution "Entarteter Kunst" Sachenrecht und Internationales Privatrecht*, Berlijn, 2000, 38-42. 1

¹⁷ *Ibidem*, 47; Nicholas, *The Rape of Europa*, 1-5; J. Lust, 'Ontaarde kunst in Belgisch openbaar bezit: De veiling in Luzern in 1939', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* 2014, afl. 6, 20-24.

¹⁸ Nicholas, *The Rape of Europa*, 5; Lust, "Ontaarde kunst", 22.

¹⁹ Nicholas, *The Rape of Europa*, 25.

²⁰ *Ibidem*, 28.

die voor hem op zoek gaan naar werken die in de rante verzameling zouden passen.²¹ Zo is Hofer maar al te vaak als een voorbode van Görings komst te vinden bij de grote kunsthandelaars in de Lage Landen om daar de verzamelingen te verkennen op zoek naar mogelijke nieuwe aanwinsten.²²

De transacties op de kunstmarkt kunnen en mogen niet allemaal als rechtsgeldige verkopen beschouwd worden. Er is namelijk ook sprake van dwangtransacties.²³ De dwang kan bovendien verschillende vormen aannemen. Sommige eigenaars worden zonder veel meer verplicht tot de verkoop van kunstvoorwerpen uit hun collectie. Het kan echter ook veel subtieler, wanneer kunst moet worden overhandigd in ruil voor een reisvisum/uitgangsvergunning of als betaling van de uitgangsbelastingen. Verder zorgen de oorlogsomstandigheden ervoor dat verzamelaars, om hun vluchtplannen te betalen, hun verzameling of een deel ervan te gelde maken, al dan niet onder de normale marktprijs. Het gaat echter nog verder. Belangrijke werken uit publieke, zowel als private verzamelingen worden *sichergestellt*, een eufemistische omschrijving van “geroofd”, waarna Hitler zijn *Führervorbehalt*²⁴ kan laten gelden. Hij heeft zo de eerste keuze voor zijn privéverzameling of de Linzcollectie. De volgende in de rij is Göring, die voor zichzelf het tweede plaatsje in de rangorde wist veilig te stellen, gevolgd door de Duitse bibliotheken, musea en cultuurorganisaties.²⁵ Bovendien zijn er organisaties zoals de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (ERR)²⁶ of de *Dienststelle Mühlmann*²⁷ die best als uitvoerende rooforganisaties omschreven kunnen worden.²⁸ Veel kunstwerken, boeken, archieven etc. worden door hen *sichergestellt*, aangekocht of geroofd bij de eigenaars of tussenpersonen en richting het Nazi-Duitse of Oostenrijkse gebied getransporteerd. Zoutmijnen en kastelen zijn in de ogen van de Nazi's vervolgens de ideale bewaarplaatsen voor de verzamelde werken. De zoutmijn van Altaussee, waar het Gentse Lam Gods van de gebroeders Van Eyck en de Brugse Madonna van Michelangelo verborgen worden, en Schloss Neuschwanstein zijn daarvan de bekendste voorbeelden. Pas aan het einde van de oorlog vinden de geallieerden deze opslagplaatsen en begint met de repatriëring en restitutie van de geroofde werken de volgende uitdaging.

2. Nederland en België in de (na)oorlogse periode

De artikelen 46-47 en 56 van het Haags verdrag van 1907 gebieden respect voor private en publieke eigendommen en verbieden de in beslagname en de plundering ervan.²⁹ Ook Duitsland, België en Nederland ondertekenen mee het verdrag in 1907 en ratificeren het.³⁰ Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt het echter al snel duidelijk dat grote hoeveelheden kunst, maar ook talloze andere voorwerpen

²¹ J. Petropoulos, ‘Art Dealer Networks in the Third Reich and in the Postwar Period’, *Journal of Contemporary History* 2017, 547-565.

²² G. Sels, ‘Kunst voor das Reich – Het wederervaren van schilderijen in onze musea’, *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* 2017, 8.; Nicholas, *The Rape of Europa*, 99, 101-110.

²³ E. Muller en H. Schretlen, *Betwist Bezit: De Stichting Nederlands Kunstbezit en de teruggave van roofkunst na 1945*, Zwolle, 2002, 156-172.

²⁴ Berlijn-Lichterfelde, Bundesarchiv (BArch), NS 30/2 Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, inv. nr. Nbg. Dok. PS-167, 8.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ De *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* stond onder leiding van Alfred Rosenberg, wiens doel was om een Hogeschool op te richten waar de Nazi-ideologie onderricht kon worden. De aanvankelijke focus lag op het verzamelen van joodse bibliotheken en werd daarna uitgebreid naar kunst, muziek, meubels etc.

²⁷ De *Dienststelle Mühlmann* stond onder leiding van de Oostenrijkse kunsthistoricus Kajetan Mühlmann en was vooral in Nederland actief. Hij was voor zijn opdracht in Nederland actief in Polen waar hij mee de massale kunstroof en vernieling orkestreerde.

²⁸ Berlijn-Lichterfelde, BArch, Treuhandverwaltung von Kulturgut bei der Oberfinanzdirektion München, B 323; D. Martin, ‘Vergeten ideologen. De Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in België tussen cultuurroof en cultuurpolitiek, 1940-1944’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 2015, 263-288.

²⁹ Art. 46-47 io. 56 Verdrag van 18 oktober 1907 nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land, *Belgisch Staatsblad* 6 november 1910, 888.888.

³⁰ Voor de overige verdragstaten: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/States.xsp?xp_viewStates=XPages_NORMStatesParties&xp_treatySelected=195.

zoals handelsvoorraden of werktuigen, juwelen, diamanten, etc. alsnog uit de bezette gebieden verdwijnen en dat Duitsland dus zijn verdragsverplichtingen niet naleeft.³¹ In 1943 volgt dan ook een reactie vanuit het kamp van de Geallieerden: de *Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession Committed in Territories under Enemy Occupation or Control* (hierna: *Inter-Allied Declaration*).³² Om vertraging en bevoegdheidsproblemen tijdens de oorlog te vermijden, wordt er expliciet voor gekozen om geen verdrag op stellen maar een verklaring.³³ De regeringen van zeventien landen en het Frans Nationaal Comité³⁴ slaan zo de handen in elkaar tegen het Nazi-roofbeleid. Ze behouden zich in de verklaring het recht voor om alle, directe of indirecte, eigendomsoverdrachten aan of overeenkomsten met vijandige staten, ongeldig te verklaren, ongeacht of het gaat om duidelijke gevallen van roof of om volledig legitiem en vrijwillig lijkende transacties.³⁵ Daarnaast beloven de staten ook solidariteit ten aanzien van elkaar.³⁶ Tijdens de onderhandelingen wil de Belgische delegatie eigenlijk in plaats van een intentieverklaring tot samenwerking er een wederkerige afdwingbare bijstandsverplichting in laten opnemen, zodat inwoners van de deelnemende staten een beroep kunnen doen op de medewerking van de andere verbonden landen.³⁷ Zover komt het evenwel niet. Voor de Britten is gezien de oorlogstoestand noodzakelijk om snel tot de principiële verklaring te komen zonder op korte termijn in detail de transnationale samenwerking in afdwingbare regels te gieten. Dat zou voor te veel vertraging zou zorgen en het zou het vooropgestelde hoofddoel, een schaduw van twijfel werpen over de transacties met de vijandelijke staten in de bezette gebieden, zou tenietdoen.³⁸ Hoewel solidariteit en samenwerking dus beloofd worden, blijkt dit later toch de grootste zwakte van de verklaring.³⁹ De wil om de transacties met de vijand te vernietigen blijft ook na het einde van de oorlog weerspiegeld in de latere conferenties zoals die van *Bretton Woods*.⁴⁰

Hoe verhouden deze internationale initiatieven zich tot de reacties in de Lage Landen? De twee liggen duidelijk in het verlengde van elkaar. Nog voor de *Inter-Allied Declaration* het licht ziet, zijn de wetgevende werken zowel in België als in Nederland al volop aan de gang.

³¹ E. Campfens, 'Sources of Inspiration: Old and New Rules for Looted Art', in E. Campfens (red.), *Fair and Just Solutions? Alternatives to litigation in Nazi-looted art disputes: status quo and new developments*, Den Haag, 2015, 16.

³² *Ibidem*; voor een origineel exemplaar, zie Kew, The National Archives (NA), Foreign Office, Political Departments: General Correspondence from 1906-1966, 1 december 1942-31 januari 1943, inv. nr. FO 371/36363/1.

³³ Kew, NA, Foreign Office, 1 december 1942-31 januari 1943, inv. nr. FO 371/36363/1, stuk 8, 1.

³⁴ Verenigd Koninkrijk, Unie van Zuid-Afrika, Verenigde Staten van Amerika, Australië, België, Canada, China, Tsjechoslowaakse Republiek, Griekenland, India, Luxemburg, Nederland, Nieuw Zeeland, Noorwegen, Polen, USSR, Joegoslavië en het Frans Nationaal Comité.

³⁵ Kew, NA, Foreign Office, 1 december 1942-31 januari 1943, inv. nr. FO 371/36363/1, stuk 1, 1.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ M.J. Kurtz, 'The end of the war and the occupation of Germany, 1944-1952. Laws and conventions enacted to counter German appropriation', in: E. Simpson (red.), *The Spoils of War. World War II and its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*, New York, 1997, 113.

³⁸ Office of the Historian (US), Foreign Relations of The United States: Diplomatic Papers, 1942, nr. 71, 76; M.J. Kurtz, 'The Allied Struggle over Cultural Restitution, 1942-1947', *International Journal of Cultural Property*, 2010, afl. 17, 178-179.

De Britten beargumenteren dat het uiterst belangrijk is om zo snel mogelijk tot een gemeenschappelijke intentieverklaring te komen die enerzijds als waarschuwing moet dienen voor de neutrale landen die nog relaties onderhouden met Nazi-Duitsland en anderzijds de wil tot samenwerking uit. Dat laatste juridisch bindend opnemen in de verklaring zou de verklaring volgens hen doen veranderen in een verdrag en zo te veel vertraging opleveren aangezien de verschillende geallieerden die aan de verklaring deelnemen andere regels en procedures over bevoegdheid tot het aangaan van dergelijke verplichtingen moeten naleven.

³⁹ Campfens, 'Sources of Inspiration', 18-19.

⁴⁰ *The United Nations Monetary and Financial Conference*, die georganiseerd werd tussen 1 en 22 juli 1944 in Bretton Woods, New Hampshire, was bepalend voor het financiële herstel van Europa na de Tweede Wereldoorlog. In de conferentietekst werden de leden aangemoedigd om actie te ondernemen om de gevolgen van het Nazi-roofbeleid na het verlies van Nazi-Duitsland zoveel mogelijk terug te draaien.

Het eerste initiatief in België is de besluitwet⁴¹ van 10 januari 1941 inzake de door den vijand genomen maatregelen houdende ontheffing uit het bezit.⁴² De regering in Londen (Pierlot V) steunt daarvoor op de inhoud van een gelijklopende besluitwet uit de Eerste Wereldoorlog, de besluitwet van 8 april 1917.⁴³ In die oudere besluitwet had de regering tijdens de Eerste Wereldoorlog zich het recht voorbehouden om “uitdrukkelijk de onwaarde van zekere handelingen die eene onbetwistbare miskenning zijn van de grondregelen van het Volkenrecht, uit te roepen.”⁴⁴ Die nietigverklaring volgt dan in de besluitwet van 31 mei 1917. Een zelfde nietigheid wordt dus nieuw leven ingeblazen in 1941. Artikel 1 verklaart elke beschikking of pandgeving van enig publiek roerend of onroerend goed waarop de vijand beslag heeft gelegd nietig, tenzij de rechtshandelingen betrekking hebben op normaal beheer.⁴⁵ Artikel 2 vult verder aan door de nietigverklaring uit te breiden naar private goederen die verbeurd verklaard zijn, onder beslag liggen, gedwongen verkocht zijn of waarvan het privaats eigendom op eender andere manier aangetast is.⁴⁶ Hoewel de tekst van de wet niets over de verdeling van de bewijslast vermeldt, blijkt uit de voor kunstrestitutie beperkt voorhanden rechtspraak in de zaak Renders⁴⁷ dat het aan de eiser is om bewijs te leveren van de onvrijwillige bezitsontnemings.⁴⁸ De besluitwet treedt op 25 februari 1941 in werking,⁴⁹ maar heeft terugwerkende kracht tot 10 mei 1940, de dag van de Nazi-inval in België.⁵⁰ Bovendien moet benadrukt worden dat niet enkel de oorspronkelijke daad van beschikking door de rechter kan vernietigd worden maar ook alle daaropvolgende transacties met betrekking tot het goed ter zake. Aan de nietigverklaring⁵¹ wordt daarenboven onmiddellijk een revindicatierecht gekoppeld. De

⁴¹ In de onmogelijkheid om het parlement samen te roepen om de wetten goed te keuren, kondigt de regering in Londen besluitwetten af. In Nederland zijn het de vergelijkbare wetsbesluiten, waarover verder meer.

⁴² Besluitwet 10 januari 1941 inzake de door den vijand genomen maatregelen houdende ontheffing uit bezit, *Belgisch Staatsblad*, 25 februari 1945, 46.

⁴³ Besluitwet 31 mei 1917 betreffende de door den vijand uitgeoefende onteigeningsmaatregelen, *Belgisch Staatsblad*, 27 mei – 2 juni 1917, 487.

⁴⁴ Verslag bij Besluitwet 10 januari 1941 inzake de door den vijand genomen maatregelen houdende ontheffing uit bezit, *Belgisch Staatsblad* (Londen), 25 februari 1945, 45.

⁴⁵ Art. 1 Besluitwet 10 januari 1941 inzake de door den vijand genomen maatregelen houdende ontheffing uit bezit, *Belgisch Staatsblad* (Londen), 25 februari 1945, 46.

⁴⁶ Art. 2 *Ibidem*.

⁴⁷ Emile Renders was een Brugse bankier die tijdens de oorlog zijn kunstverzameling na een lange onderhandelingsperiode verkocht aan Alois Miedl en via hem dus ook aan Göring. Na de oorlog beweert Renders dat hij de verzameling niet vrijwillig maar gedwongen verkocht en start hij een procedure voor het Belgische gerecht. Hij poogt door middel van twee documenten de gedwongen verkoop te bewijzen: een nota van de *Devisenschutzkommando* die zijn verzameling ‘*sicherstellt*’ (lees: bevriest) en een (dreig)brief van Göring waarin hij aan Renders liet weten dat als hij niet snel zijn akkoord tot verkoop zou geven, hij zijn aanbod zou intrekken. De rechtbank van eerste aanleg en het hof van beroep volgen zijn redenering evenwel niet. Renders heeft de verzameling vrijwillig verkocht. G. Sels, *Kunst voor das Reich: Op zoek naar Nazi-roofkunst uit België*, Tielt, 2022, 44-47; ARA, Dienst voor economische recuperatie (ORE - DER). Administratie, inv. nr. BE-A0545 / I 21 – 381-396.

⁴⁸ Rb Brussel 14 juli 1949, Emile Renders t. Belgische staat en de Dienst Economische Recuperatie, AR 7936; HvB Brussel 29 oktober 1951 Emile Renders t. Belgische staat en de Dienst Economische Recuperatie, AR 16.835.

⁴⁹ Art. 4, vierde lid Besluitwet 10 januari 1941 inzake de door den vijand genomen maatregelen houdende ontheffing uit bezit, *Belgisch Staatsblad* (Londen), 25 februari 1945, 46.

⁵⁰ Art. 1 io. 2 *Ibidem*.

⁵¹ De nietigheid in de besluitwet van 1941 betekent de vernietigbaarheid door de rechter. Een interessante discussie die daarbij aansluit is of de regering in ballingschap hier een absolute dan wel een relatieve nietigheidsgrond wou voorzien. Uit de tekst zelf zijn argumenten voor beide mogelijkheden te vinden. De besluitwet van 10 januari 1941 is een precisering van de meer algemene nietigheid die in de principiële besluitwet van dezelfde datum opgenomen wordt. In de voorbereidende werken van beide besluitwetten benadrukt de regering in ballingschap de uitzonderlijke omstandigheden die aanleiding geven tot het afkondigen van de besluitwetten. De maatregelen genomen door Nazi-Duitsland zijn manifeste schendingen van ten eerste internationaalrechtelijke verdragen inzake de uitoefening van de machten door en de verplichtingen van de bezette overheid, ten tweede van het Belgische grondwettelijke gelijkheidsbeginsel dat waakt over de gelijke behandeling van alle Belgen zonder onderscheid op basis van geloof, “ras” of taal, ten derde van het recht op eigendom. Die laatste zouden zelf als roofdaden moeten worden gekwalificeerd. Al deze maatregelen wacht een ‘*nullité radicale*’ gezien ze hun grond vinden in een met geweld gepaard gaande bezetting en moeten dus beschouwd worden als een aanval op de

goederen kunnen zo bij eender welke bezitter door de oorspronkelijke eigenaar teruggevorderd worden zonder daarvoor enige prijs te moeten betalen.⁵² Wel krijgt een verkrijger te goeder trouw een verhaalsrecht op de voorafgaande schakel in de keten. Het revindicatierecht voor de oorspronkelijke eigenaars blijft evenwel beperkt qua duur. Vorderingen moeten binnen de drie jaar na het sluiten van de vrede ingesteld worden.⁵³ Tot slot voorziet de besluitwet strafrechtelijke sancties (gevangenisstraf van een tot vijf jaar en/of een geldboete van 5.000 tot 200.000 frank) ten aanzien van personen die medewerking verlenen aan de uitvoering van de maatregelen van de vijand of ten aanzien van de personen die de goederen die het voorwerp uitmaken van de besluitwet verkopen, verwerven of in pand nemen.⁵⁴ Aan de veroordeling kan daarenboven de ontzetting uit de burgerlijke en politieke rechten gekoppeld worden.⁵⁵

De *Inter-Allied Declaration* en de besluitwetten kennen aldus een vergelijkbare opzet. Ze liggen duidelijk in elkaars verlengde. Ze doen een poging om bescherming te voorzien voor diegenen die het slachtoffer zijn van de Nazipraktijken en waarschuwen al wie met de Nazi's samenwerkt of wie de goederen die aan het Naziregime ten prooi vallen, verder verkoopt, koopt of in pand neemt.⁵⁶ Al snel blijkt echter dat dit niet volstaat om de problematiek op een adequate manier aan te pakken. Velen vallen namelijk naast de boot door de korte termijnen, bewijsmoeilijkheden⁵⁷ zoals het verzamelen van vereiste documentatie en het beperkte toepassingsgebied (aangezien er altijd een directe vijandelijke handeling

Belgische soevereiniteit. Dergelijke verwoording van de maatregelen als volledig dwarsliggend op de internationale verdragen zowel als de Belgische grondrechten wijst in de richting van een absolute nietigheid. Daartegenover staat dat de voorbereidende werken vermelden dat de nietigheid gevraagd kan worden door alle belanghebbenden voor de bevoegde rechter. Het aan de nietigheid gekoppelde revindicatierecht is bovendien enkel voorzien voor de vooroorlogse eigenaar. In de zaak Von Moltke probeert een Duitse graaf een schilderij van de hand van Rubens terug te krijgen nadat het aan België was gerestitueerd uit bezet Duitsland in de naoorlogse periode. De verweerders in de zaak, de Belgische staat, werpen de besluitwet op in hun conclusie, maar in het uiteindelijke vonnis van de rechtbank van eerste aanleg wordt er niet verder op ingegaan. In de zaak Renders daarentegen is de besluitwet het voornaamste argument van de eiser, Emile Renders. Het lijkt dus te gaan om een als absoluut geformuleerde nietigheid, die in de praktijk meer als een relatieve nietigheid gebruikt werd.

⁵² Art. 3 Besluitwet 10 januari 1941 inzake de door den vijand genomen maatregelen houdende ontheffing uit bezit, Belgisch Staatsblad (Londen), 46.

⁵³ Art. 3, tweede lid *Ibidem*.

⁵⁴ Art. 4 *Ibidem*.

⁵⁵ Art. 4, tweede lid *Ibidem*.

⁵⁶ Campfens, 'Sources of Inspiration', 16-17; K.A. Falconor, 'When honor will not suffice: the need for a legally binding international agreement regarding ownership of nazi-looted art', *University of Pennsylvania Journal of International Economic Law*, 2000, 386-387; L.V. Prott, 'Principles for the resolutions of disputes concerning cultural heritage displaced during the Second World War', in: Simpson (red.), *The Spoils of War*, 226.

⁵⁷ Het wetsvoorstel wijst bijvoorbeeld op de volgende situaties: "Duizenden Israëlieten hebben zich verborgen om te ontsnappen aan de aanhouding, gevangenzetting of wegvoering waarmede zij bestendig werden bedreigd. Vooraleer zich echter naar min of meer veilig schuiloord te begeven dat zij hadden gevonden, hebben zij eerst, althans in schijn, de goederen van de hand moeten doen die zij bezaten, ofwel om te verhinderen, dat zij werden verbeurd verklaard door de Duitschers, ofwel om er het geld van te maken dat zij nodig hebben om in hun onderhoud te voorzien. In het eerste geval, hebben zij onderhandeld met fictieve koopers, zich hierbij verlatend op de goede trouw van dezen. Al te vaak echter zagen ze met teleurstelling dat zij dit vertrouwen niet verdienden. In het tweede geval, waren de verkoop, de overdracht, de verbreking werkelijk gebeurd onder den invloed van een lichamelijken of zedelijken dwang. Volgens het gemeen recht kan de overdrager een verhaal tot vernietiging van dergelijke overeenkomsten indienen. Inderdaad, artikel 111 van het Burgerlijk Wetboek bepaalt, dat "geweld, gepleegd tegen hem die de verbintenis aangegaan heeft, een oorzaak is van nietigheid, zelfs indien het gepleegd werd door een derde, onderscheiden van dengene ten voordele van wien de overeenkomst werd aangegaan" (...) de geschillen waartoe de toepassing van artikel 111 van het Burgerlijk Wetboek aanleiding zullen geven, zullen een uiterst kieske kwestie doen oprijzen in het geval waarin het geweld uitgaat van een derde: de kwestie van het bewijs." (Wetsvoorstel houdende instelling van een vermoeden ten bate van zekere personen slachtoffers van zedelijken dwang, *Parl.St. Kamer* 1944-45, nr. 79, 2) Voornoemde personen zouden het zonder de wet namelijk heel moeilijk hebben om te bewijzen dat zij door het geweld van een derde, het Naziregime, gehandeld hebben.

aanwezig moet zijn).⁵⁸ Een poging om daarmee komaf te maken, volgt met de wet van 12 april 1947 houdende de instelling van een wettelijk vermoeden ten bate van zekere personen slachtoffers van zedelijken dwang.⁵⁹ Ten gevolge van de wet worden overeenkomsten gesloten tussen 9 mei 1940 en de dag van de bevrijding van de verblijfplaats van de medecontractant “die wegens zijn ras, nationaliteit, politieke mening, of wegens zijn verblijfplaats was blootgesteld aan beroovings- of sequestratiemaatregelen vanwege de bezettende overheid haar agenten of helpers”⁶⁰ vermoed vernietigbaar te zijn op grond van het wilsgebrek geweld voorzien in artikel 1111 (oud) BW. Belangrijk is bovendien dat het vermoeden *iuris tantum* ingeroepen kan worden zelfs als “de overdracht uitdrukkelijk als definitief wordt beschouwd en de medecontractant zich heeft onthouden van elke persoonlijke handeling van rechtstreeksen dwang.”⁶¹ Daartegenover staat dat de tegenpartij het vermoeden kan weerleggen door het bewijs te leveren dat de overeenkomst ook zou gesloten worden zonder de vervolgingscontext.⁶² Ook aan dit vermoeden wordt echter een vervaltermijn gekoppeld. De vordering moet ingesteld worden binnen de zes maanden na de bekendmaking van de wet.⁶³ Enkel wanneer de eisende partij die zich op het vermoeden beroept erin slaagt overmacht te bewijzen, kan de vervaltermijn verlengd worden tot twee jaar.⁶⁴ Hoewel de wet erin slaagt om de bewijslast deels te verschuiven, zorgen de korte vervaltermijnen ervoor dat velen er nog steeds geen beroep op kunnen doen.

Ook in Nederland wordt tijdens de oorlog en in de naoorlogse periode dergelijke (nood)wetgeving afgekondigd. Een jaar voor de Belgische besluitwet, op 7 juni 1940, kondigt de Nederlandse regering in Londen het wetsbesluit A6 af.⁶⁵ Het verbiedt transacties met Duitse tegenpartijen (‘de vijand’) en verklaart de tijdens de bezetting al gesloten overeenkomsten zowel als de nog te sluiten overeenkomsten nietig.⁶⁶ Er worden in het besluit enkel uitzonderingen voorzien wanneer de transactie goedgekeurd wordt door CORVO (Commissie Rechtsverkeer in Oorlogstijd) of voor overeenkomsten van dagelijks beheer, waarvoor de voornoemde goedkeuring niet vereist is.⁶⁷ Het wetsbesluit weerspiegelt voor een stuk de gedachte van de *Inter-Allied Declaration* waar de Nederlandse regering in 1943 mee haar schouders onder zette. De principiële nietigverklaring en het transactieverbod lopen bovendien gelijk met de Belgische besluitwetten van 10 januari 1940 en 10 april 1940 die respectievelijk de Belgische nietigverklaring en het verbod vormgeven.

Het Nederlandse wetsbesluit: besluit herstel rechtsverkeer (E100) van 17 september 1944⁶⁸ verdient echter het meeste aandacht.⁶⁹ Het richt ten eerste de Raad voor Rechtsherstel op die de opdracht krijgt om het rechtsverkeer in Nederland terug te brengen naar de vooroorlogse staat.⁷⁰ De Raad krijgt de

⁵⁸ Wetsvoorstel houdende instelling van een vermoeden ten bate van zekere personen slachtoffers van zedelijken dwang, *Parl.St. Kamer* 1944-45, nr. 79, 2; Studiecommissie Joodse Goederen, *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolg in België: spoliatie, rechtsherstel, bevindingen van de studiecommissie*, Brussel, 2001, 201 en 246-247.

⁵⁹ Wet van 12 april 1947 houdende de instelling van een wettelijk vermoeden ten bate van zekere personen slachtoffers van zedelijken dwang, *Belgisch Staatsblad*, 19 april 1947, 4031.

⁶⁰ Art. 1, eerste lid *Ibidem*.

⁶¹ Art. 1, tweede lid *Ibidem*.

⁶² Art. 2 *Ibidem*.

⁶³ Art. 5 *Ibidem*.

⁶⁴ Art. 5, tweede en derde lid *Ibidem*.

⁶⁵ Besluit 7 juni 1940 houdende een voorziening teneinde te verhinderen dat het rechtsverkeer in oorlogstijd schade toebrengt aan de belangen van het Koninkrijk der Nederlanden, *Staatsblad* A6.

⁶⁶ E. Campfens, ‘Bridging the Gap between Ethics and Law: the Dutch Framework for Nazi-Looted Art’, *Art Antiquity and Law* 2020, vol. 25, afl. 1, 7.

⁶⁷ *Ibidem*, 7-8.

⁶⁸ Besluit 17 september 1944 herstel rechtsverkeer, *Staatsblad* E100.

⁶⁹ Campfens, ‘Bridging the Gap’, 8-11; L. Van Vliet, ‘The Dutch postwar restoration of rights regime regarding movable property’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 2019, 658-660.

⁷⁰ G. Aalders, *Berooid, De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*, Amsterdam, 2001; A. Marck en E. Muller, ‘National Panels Advising on Nazi-Looted Art in Austria, France, the United Kingdom, the

bevoegdheid om ook beslissingen te nemen over individuele zaken. Zo kan de Raad volgens artikel 23 ingrijpen in private rechtsbetrekkingen door ze nietig te verklaren wanneer niet optreden onredelijk zou zijn gezien de bijzondere oorlogsomstandigheden.⁷¹ Die onredelijkheid wordt er vermoed te zijn wanneer de Raad van oordeel is dat de rechtsbetrekking tot stand gekomen is onder dwang, bedreiging of onbehoorlijke invloed van of vanwege de vijand, personen met macht bekleed door de vijand, wanneer er geen geoorloofde oorzaak voorhanden is of wanneer de transactie gebaseerd is op een ondertussen vernietigde Nazi-maatregel.⁷² Ook in Nederland gaat het om een weerlegbaar vermoeden.⁷³ Aan de vernietigingsbeslissing koppelt de Raad volgens artikel 27 ook een verplichting tot teruggave.⁷⁴ Bijzonder aan de Nederlandse wetgeving is evenwel dat wanneer het goed zich bij een bezitter te goeder trouw bevindt, die bezitter het enkel moet teruggeven als het een aanmerkelijk grotere waarde bezit voor de eiser dan de bezitter te goeder trouw.⁷⁵ Het wetsbesluit voegt verder enkele ontvankelijkheidsvoorwaarden in. Zo moeten verzoeken ten laatste ingesteld zijn op 1 juli 1951 en moet de aanvraag betrekking hebben op een transactie die zich tijdens de bezetting heeft voorgedaan. Daarnaast moet het goed waarop de aanvraag betrekking heeft zich in Nederland bevinden of moet een van de partijen een inwoner van Nederland zijn.⁷⁶

In de beide landen is er duidelijk eenzelfde vertrekpunt dat in lijn ligt met wat internationaal afgesproken wordt in 1943. De uitwerking ervan verschilt echter wel. Waar België er ten eerste voor kiest om de geschillen over de nietigverklaring toe te vertrouwen aan de gewone rechtbanken en hoven, kiest Nederland ervoor om een nieuwe Raad voor Rechtsherstel in te richten die exclusief bevoegd is voor de beslechting van zaken in verband met het rechtsherstel. Hoewel beide landen ten tweede beslissen om een vermoeden in te voeren ten voordele van de getroffen van dwangverkopen, krijgt dit vermoeden in beide landen op een andere manier vorm. In Nederland wordt de onredelijkheid die nodig is om in te grijpen, vermoed eens de Raad aanneemt dat er sprake is van dwang. In België wordt de dwang vermoed die nodig is om de vernietiging te baseren op art. 1111 (oud) BW, op voorwaarde dat de transactie gesloten is tijdens de in aanmerking komende periode en een van de partijen “wegens zijn ras, nationaliteit, politieke mening, of wegens zijn verblijfplaats was blootgesteld aan beroovings- of sequestratiemaatregelen vanwege de bezettende overheid haar agenten of helpers”⁷⁷. Ten derde kiezen beide landen voor een andere behandeling van de bezitter te goede trouw. In België krijgt deze partij een verhaalsrecht, maar kan de bezitter, zijn goede trouw ten spijt, het goed niet houden. In Nederland daarentegen moet een belangenafweging tussen de bezitter te goeder trouw en de oorspronkelijke eigenaar uitwijzen of restitutie wel vereist is. Beide landen hanteren tot slot strikte deadlines en bewijsstandaarden van eigendom, waardoor de naoorlogse wetgevende initiatieven vatbaar blijven voor kritiek.⁷⁸

Netherlands and Germany’, in: E. Campfens (red.), *Fair and Just Solutions? Alternatives to litigation in Nazi-looted art disputes: status quo and new developments*, Den Haag, 2015, 73.

⁷¹ Art. 23 Besluit 17 september 1944 herstel rechtsverkeer; Campfens, ‘Bridging the Gap’, 8.

⁷² Art. 25 Besluit 17 september 1944 herstel rechtsverkeer.

⁷³ *Ibidem*; Van Vliet, ‘The Dutch postwar restoration’, 659; Campfens, ‘Bridging the Gap’, 9.

⁷⁴ Art. 27 Besluit 17 september 1944 herstel rechtsverkeer.

⁷⁵ De Nederlandse naoorlogse afweging is niet volledig uniek. Evelien Campfens toont aan dat ook in de Amerikaanse restitutiewetgeving uit de bezettingszone een dergelijke afweging voorzien is voor verkopen die binnen een normale transactie hebben plaatsgevonden. De redenering wordt gelegd bij de emotionele waarde van persoonlijke eigendom. “the intangible value of family heirlooms – symbols of a (lost) personal life – that justifies special treatment, and these are interests that overrule other (economic) interests that are protected by law. If, however, no such special bond exists, the interests of a new good faith owner would prevail”. (Campfens, ‘Bridging the Gap’, 10-11)

⁷⁶ Art. 23 Besluit 17 september 1944 herstel rechtsverkeer; Van Vliet, ‘The Dutch postwar restoration’, 659.

⁷⁷ Art. 1, eerste lid *Ibidem*.

⁷⁸ Commissie-Ekkart, *Herkomst gezocht. Origins unknown*, Zwolle, 2006, 67-74, Campfens, ‘Bridging the Gap’, 5-6, 10-12; Studiecommissie Joodse Goederen, *De bezittingen van de slachtoffers van de Jodenvervolg in België*.

Specifiek voor kunstgoederen worden in beide landen, naast de algemene maatregelen, ook meer gerichte initiatieven op poten gezet. In België wordt aan het einde van de oorlog onder de minister van Economische Zaken de Dienst Economische Recuperatie (D.E.R.) opgericht die de taken overneemt van de tijdens de oorlog opgerichte Dienst voor Identificering en Vereffening van Verdwenen en onbeheerde Belgische Goederen Toebehorende aan Belgische Natuurlijke of Rechtspersonen.⁷⁹ Zoals zijn naam doet vermoeden, bestaat de opdracht van de Dienst Economische Recuperatie erin de heropbouw van de Belgische economie te ondersteunen door de recuperatie van roerende goederen.⁸⁰ Daaruit moet ook onmiddellijk afgeleid worden dat kunst slechts een klein onderdeel is van het takenpakket en dat andere zaken zoals schepen, steenkool etc. een groter belang hebben voor de heropstart van de economie. Gezien de brede opdracht van de Dienst, worden cellen opgericht voor de verschillende deelonderwerpen, waaronder ook een cel voor kunst onder leiding van Raymond Lemaire⁸¹. De cel is vanaf de oprichting “de exclusief verantwoordelijke dienst in binnen- en buitenland voor de opsporing, restitutie en vereffening van goederen die uit het Belgisch privaat of publiek bezit zijn verdwenen”.⁸² De opdracht is dus driedelig. Ten eerste moet de dienst zoveel mogelijk werken die uit publieke en private Belgische collecties verdwenen zijn, in binnen- en buitenland recupereren.⁸³ Eens de werken gerecupereerd zijn, volgt het tweede en derde deel van de opdracht: de repatriëring en restitutie van de werken aan de oorspronkelijke eigenaars.⁸⁴ Een personeelstekort, gebrekkige samenwerking met andere gelijklopende diensten en de inefficiënte werking zorgen er evenwel voor dat slechts weinig werken uit het buitenland naar België terugkeren.⁸⁵ Ook de restitutie verloopt in deze periode stroef. De hoge bewijslast en de formaliteiten⁸⁶ gekoppeld aan het leggen van claims bemoeilijken de teruggave aan de weinige vooroorlogse eigenaars die erin slagen om binnen de strenge tijdslimiet een claim in te dienen. De gerecupereerde maar niet gerestitueerde werken wachten een verscheiden lot: ofwel worden ze geveild in het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel⁸⁷ ofwel worden ze in bewaring gegeven aan Belgische culturele instellingen⁸⁸. In de loop van de jaren '50 lopen de werkzaamheden op hun eind, de Dienst wordt ingevoegd in een andere organisatie en ten aanzien van kunst worden geen nieuwe initiatieven genomen. In 1967 volgt het officiële einde van de D.E.R. en verdwijnt het thema roofkunst van de Belgische agenda.

⁷⁹ Besluitwet van 16 november 1944 houdende oprichting van den Dienst voor Economische Recuperatie (D. E. R.), *Belgisch Staatsblad*, 22 november 1944, 1.032; Besluit Secretarissen-Generaal 31 maart 1941 houdende de oprichting van een Dienst voor identificeering en vereffening van verdwenen en onbeheerde Belgische goederen, toebehorende aan Belgische natuurlijke of rechtspersonen, *Belgisch Staatsblad*, 10 april 1941, 2534.

⁸⁰ Besluitwet van 16 november 1944 houdende oprichting van den Dienst voor Economische Recuperatie (D. E. R.), *Belgisch Staatsblad*, 22 november 1944, 1.032.

⁸¹ Raymond Lemaire maakte tijdens de oorlog deel uit van de verbinding tussen de Belgische D.E.R. en de Amerikaanse *Monuments Fine Arts and Archives division*. Na het einde van de oorlog werd hij hoogleraar kunstgeschiedenis, architectuur en monumentenzorg aan de KU Leuven. Naast zijn academische activiteiten betekende hij ook veel voor de restauratie van belangrijke monumenten zoals de toren van Pisa en de Griekse Acropolis. (Sels, *Kunst voor das Reich*, 206, 323.)

⁸² ARA, Dienst voor economische recuperatie (ORE - DER). Administratie, inv. nr. BE-A0545 / I 400 - 363, stuk 1-3.

⁸³ Art. 2, 1°-4° Besluitwet van 16 november 1944.

⁸⁴ Art. 2, 5°-10° *Ibidem*.

⁸⁵ Studiecommissie Joodse Goederen, *De bezittingen van de slachtoffers van de Jodenvervolging in België*, 201 en 242-247.

⁸⁶ Zo moest je om een van de gerecupereerde werken terug te eisen een aanvraag indienen bij de D.E.R. die een strikt onderzoek zou voeren en toelating moest verlenen tot de opslagplaats. Daar kon bovendien enkel gezocht worden naar de werken die opgenomen waren in de onderzoeksaanvraag. Als er andere werken herkend werden in de opslagplaats, mochten die niet achteraf worden opgenomen in de aanvraag. Zie hierover: Studiecommissie Joodse Goederen, *De bezittingen van de slachtoffers van de Jodenvervolging in België*, 201 en 246-248.

⁸⁷ ARA, Dienst voor economische recuperatie (ORE - DER). Administratie, inv. nr. BE-A0545 / I 400 - 380-385.

⁸⁸ ARA, Dienst voor economische recuperatie (ORE - DER). Administratie, inv. nr. BE-A0545 / I 400 - 386-387.

Ook Nederland roept een bijzondere instelling, een stichting, in het leven, die in 1945 onder leiding staat van het Nederlands Beheersinstituut (N.B.I), een onderdeel van de Raad voor Rechtsherstel.⁸⁹ De S.N.K., de Stichting Nederlands Kunstbezit, heeft in tegenstelling tot de D.E.R. enkel de recuperatie en restitutie van kunst als opdracht.⁹⁰ Ze moet er meer bepaald voor zorgen dat de grote culturele verliezen die Nederland tijdens de oorlog heeft geleden, in de mate van het mogelijke, ongedaan worden gemaakt.⁹¹ De tweede doelstelling bestaat erin dat de Stichting waar mogelijk de gerecupereerde werken die niet aan de Nederlandse staat toebehoren, aan de oorspronkelijke eigenaars of hun nabestaanden moet teruggeven.⁹² De geschiedenis van de S.N.K. wordt best in twee periodes beschreven: van 1945 tot 1948 en van 1948 tot 1953. Tijdens de eerste periode ligt de focus vooral op recuperatie en repatriëring en niet zozeer op restitutie. Door deze focus slaagt de S.N.K. erin om een groot aantal werken uit het buitenland te recupereren. Net zoals in België zorgt de bewijslast, bureaucratie en tijdsdruk er mede voor dat velen geen succesvolle restitutieaanvraag kunnen indienen. Zo moet volgens de interne richtlijnen van de S.N.K. aan vier voorwaarden voldaan zijn vooraleer restitutie mogelijk is: ten eerste moet de oorspronkelijke eigenaar vaststaan, ten tweede moet het bezitsverlies zonder twijfel onvrijwillig geweest zijn, ten derde mogen er geen onderling strijdige aanspraken zijn ingediend en ten vierde mag de oorspronkelijke eigenaar geen schadeloosstelling door de Schade-Enquête-Commissie⁹³ ontvangen hebben.⁹⁴ Ten gevolge van het mank lopende beheer wordt in 1948 beslist om het leiderschap van de S.N.K. over te dragen aan Jolle Jolles⁹⁵ van het ministerie van Financiën.⁹⁶ Hij reorganiseert de stichting en zorgt ervoor dat de nadruk meer op restitutie komt te liggen.⁹⁷ Zo gaat de S.N.K. actiever op zoek naar slachtoffers en worden er claimtentoonstellingen georganiseerd waar slachtoffers naartoe kunnen komen om tussen de uitgestalde werken te zoeken naar hun vooroorlogse eigendommen.⁹⁸ De bewijslast en de strenge restitutievoorwaarden⁹⁹ blijven echter ook in deze periode een heikel punt.¹⁰⁰ In 1950 gaat de S.N.K. op in het Bureau Herstelbetalings- en Recuperatiegoederen, het bureau Hergo, dat ook onder de leiding van Jolle Jolles staat.¹⁰¹ Lang niet alle gerecupereerde werken zijn bij het verstrijken van de deadline in 1951 gerestitueerd. Bijgevolg wordt er ook in Nederland beslist om veilingen te laten plaatsvinden ten voordele van de Nederlandse staatskas.¹⁰² Daaraan voorafgaand selecteert de museumcommissie evenwel de belangrijkste werken die in bewaring blijven bij de

⁸⁹ Zie hierover: Aalders, *Berooid*.

⁹⁰ Zie hierover: Muller en Schretlen, *Betwist bezit*.

⁹¹ Marck en Muller, 'National panels advising on Nazi-looted art', 73.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ De Nederlandse Schade-Enquête-Commissie was een Nederlandse organisatie waar schade gemeld kon worden. De organisatie onderzocht vervolgens de ingediende aanvragen en bepaalde de te betalen vergoeding.

⁹⁴ Muller en Schretlen, *Betwist bezit*, 111.

⁹⁵ Jolle Jolles was een Nederlands jurist en lid van het ministerie van Financiën. Hij werd als iemand met kennis van zaken door zijn werkzaamheden binnen HERGO en omwille van zijn commerciële, juridische en administratieve ervaring geselecteerd voor het voorzitterschap van de SNK. (Muller en Schretlen, *Betwist bezit*, 76-77)

⁹⁶ Muller en Schretlen, *Betwist bezit*, 76-77.

⁹⁷ *Ibidem*, 118-120.

⁹⁸ *Ibidem*, 118; Marck en Muller, 'National panels advising on Nazi-looted art', , 73.

⁹⁹ In 1947 worden conceptrichtlijnen goedgekeurd die bovenop de basis van Besluit E100 vorm moeten geven aan de restitutie door de SNK. Art. 11 van die conceptrichtlijnen stelt vier voorwaarden aan restitutie: ten eerste moet de oorspronkelijke eigenaar vaststaan, ten tweede moet het bezitsverlies zonder twijfel onvrijwillig geweest zijn, ten derde mogen er geen onderling strijdige aanspraken zijn ingediend en ten vierde mag de oorspronkelijke eigenaar geen schadeloosstelling door de Schade-Enquête-Commissie ontvangen hebben. Wanneer een tegenprestatie voor het bezitsverlies is verkregen tijdens de oorlog, moet die volgens de richtlijnen bovendien aan de SNK worden overgedragen. Daarenboven moeten oorspronkelijke eigenaars 2,75 procent van de getaxeerde waarde van het werk aan de SNK betalen voor de kosten van het beheer, recuperatie, transport en verzekering. (Muller en Schretlen, *Betwist bezit*, 110-112). De Commissie Ekkart beschouwt dit beleid als kil en bureaucratisch. (COMMISSIE-EKKART, *Herkomst gezocht. Origins unknown*, Zwolle, Waanders Uitgevers, 2006, 69).

¹⁰⁰ Muller en Schretlen, *Betwist bezit*, 124.

¹⁰¹ *Ibidem*, 76-77.

¹⁰² Aalders, *Berooid*, 221.

Nederlandse musea als de NK-collectie.¹⁰³ Na de afronding van de werkzaamheden, verdwijnt het thema ook in Nederland van de politieke agenda en is het afwachten tot de jaren '90 voor het terug op tafel gelegd wordt.

3. Een nieuw tijdperk breekt aan: de heropleving van de jaren 1990

Tussen de jaren '50 en het midden van de jaren '90 doet zich een opmerkelijke paradigmashift voor op internationaal vlak. Terwijl op nationaal vlak de periode van rechtsherstel op haar einde loopt, wordt ook door de internationale gemeenschap de blik van het verleden naar de toekomst gewend. Zo wordt in 1954 in de schoot van de UNESCO het eerste verdrag afgesloten dat exclusief gericht is op de bescherming van cultureel erfgoed in oorlogstijd.¹⁰⁴ Het verdrag en de twee toegevoegde protocollen¹⁰⁵ zijn duidelijk gericht op preventie door staten beschermingsverplichtingen en vernietigings- en roofverboden in zowel vredes- als oorlogstijd op te leggen. Ze voeren echter geen verplichtingen ten aanzien van rechtsherstel voor slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog in. Latere instrumenten zoals het Unescoverdrag van 1970, het Unidroitverdrag van 1995 en een Europese streven elk hun eigen doelstellingen na en kunnen gezien hun temporele toepassingsgebied niet toegepast worden in zaken over Nazi-roofkunst.¹⁰⁶

Vanaf de jaren '90 komen nieuwe nationale en internationale initiatieven die specifiek gericht zijn op rechtsherstel voor tijdens de Tweede Wereldoorlog geleden schade. Deze heropleving heeft verschillende redenen. Ten eerste is er in de aanloop naar de politieke en juridische heropleving een belangrijke stijging merkbaar op het vlak van beschikbare informatie.¹⁰⁷ Daarvoor is bijvoorbeeld de val van de Berlijnse Muur in 1989 en a fortiori het einde van de Koude Oorlog een sleutelpunt aangezien Oost en West sindsdien opnieuw met elkaar in contact komen.¹⁰⁸ Het Westen krijgt voor het eerst inzicht in wat na de oorlog achter het Gordijn is verdwenen als vergoeding voor de schade die de Nazi's in de Sovjet Unie hebben aangericht.¹⁰⁹ Ten gevolge van het verstrijken van de geheimhoudingsperiode van vijftig jaar en ten gevolge van het einde van de Koude Oorlog worden ook enkele belangrijke archieven toegankelijk, wat ervoor zorgt dat cruciale info terug beschikbaar wordt.¹¹⁰ De toename aan informatie

¹⁰³ Muller en Schretlen, *Betwist bezit*, 231.

¹⁰⁴ Verdrag inzake de bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict van 14 mei 1954, *Belgisch Staatsblad*, 16 november 1960, 8.869; Wet 10 augustus 1960 houdende goedkeuring van de volgende internationale akten: a) Verdrag inzake de bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict, Reglement van uitvoering, Slotakte en Resoluties; b) Protocol inzake de bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict, ondertekend op 14 mei 1954, te 's-Gravenhage, *Belgisch Staatsblad*, 16 november 1960, 8868.

Belangrijke stap in globale bescherming van cultureel erfgoed latere verdragen gezien temporele toepassing Initiatieven

¹⁰⁵ *Ibidem*; Tweede Protocol inzake het Verdrag van 's-Gravenhage van 1954 inzake de bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict van 26 maart 1996, *Belgisch Staatsblad*, 3 januari 2003, 4.

¹⁰⁶ Unesco Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property van 14 november 1970, http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html;

Unidroit convention on stolen or illegally exported cultural objects van 24 juni 1995, www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention; Richtl.Raad, nr. 93/7/EEG, 15 maart 1993 betreffende de teruggave van cultuurgoederen die op onrechtmatige wijze buiten het grondgebied van een Lid-Staat zijn gebracht, *Pb.L.*, 27 maart 1993, afl. 74, 75.

¹⁰⁷ B. Demarsin, 'Let's Not Talk about Terezin: Restitution of Nazi Era Looted Art and the Tenuousness of Public International Law', *Brooklyn Journal International Law*, 2011, 121-123; V. Koulichov, 'The history of the Soviet repositories and their contents', in: Simpson (red.), *The Spoils of War*, 171-174.

¹⁰⁸ Demarsin, 'Let's not talk about Terezin', 121-123; H.N. Spiegler, 'Recovering Nazi-Looted Art: Report from the Front Lines', *Connecticut Journal of International Law*, 2001, 301; K.A. Falconer, 'When Honor Will Not Suffice: The Need For A Legally Binding International Agreement Regarding Ownership Of Nazi-Looted Art', *University of Pennsylvania Journal of International Economic Law*, 2000, 368.

¹⁰⁹ K. Akinsha en G. Kozlov, 'The discovery of the secret repositories', in: Simpson (red.), *The Spoils of War*, 163.

¹¹⁰ Demarsin, 'Let's not talk about Terezin', 121-122; S. Cuba, 'Stop the Clock: The Case to Suspend the Statute of Limitations on Claims for Nazi-Looted Art', *Cardozo Arts & Entertainment Law Journal*, 1999, 448-450;

en de makkelijkere verspreiding ervan via nieuwe kanalen zoals het internet, zorgt ervoor dat er ten tweede meer academisch en journalistiek onderzoek mogelijk is.¹¹¹ Ook bij het publiek komt het thema zo onder de aandacht. Daaraan gelinkt, stijgt ten derde het aantal claims gestaag door de nieuwe info enerzijds en door het feit dat werken met een oorlogsverleden onder meer door de generatiewissel terug op de kunstmarkt verschijnen anderzijds.¹¹² De roep om herstelmaatregelen klinkt alsmäär luider, tot ze niet meer genegeerd kan worden. Zowel op nationaal als internationaal niveau volgen nieuwe maatregelen.

In 1998 keuren 44 landen de *Washington Conference Principles on Nazi Confiscated Art* goed en zetten zo het belangrijkste internationale initiatief ten aanzien van Naziroofkunst op de kaart.¹¹³ De landen, waaronder Duitsland, België en Nederland, onderschrijven ermee elf beginselen die ze vervolgens in hun nationale wetgeving moeten implementeren. Als *softlaw* instrument brengen de beginselen echter geen juridisch afdwingbare maar enkel morele verplichtingen met zich mee. De elf beginselen kunnen in drie pijlers opgedeeld worden: “1) simplify the process of identifying Nazi-looted art objects; 2) track down prewar owners; and 3) settle conflicting claims to property”.¹¹⁴

Ook België blijft in deze periode niet bij de pakken zitten. In 1997 wordt via koninklijk besluit de Studiecommissie betreffende het lot van de bezittingen van de leden van de Joodse gemeenschap van België, geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-45 (beter gekend als de Studiecommissie Buysse) opgericht.¹¹⁵ De Studiecommissie krijgt zoals de naam doet vermoeden een ruimere opdracht dan het onderzoek naar roofkunst. Ze legt de focus namelijk ook op andere geplunderde of achtergelaten goederen, zoals banktegoeden.¹¹⁶ In het eindrapport van 2001 beschrijft de Commissie het Naziroofbeleid in België en de Belgische naoorlogse herstelmaatregelen.¹¹⁷ Ten aanzien van kunst en cultuurogoederen geeft de Studiecommissie ten eerste een inkijk in de werkzaamheden van de Dienst Economische Recuperatie. Ze gaat echter ook verder en begint met de samenstelling van een databank *Jewish Cultural Assests-Belgium*¹¹⁸ waarin identificatiegegevens van de na de oorlog gerecupereerde

Spiegler, ‘Recovering Nazi-Looted Art’, 301; P. McCarter Collins, ‘Has “The Lost Museum” Been Found? Declassification of Government Documents and Report on Holocaust Assets Offer Real Opportunity to “Do Justice” for Holocaust Victims on the Issue of Nazi Looted Art’, *Maine Law Review*, 2002, 119.

¹¹¹ Demarsin, ‘Let’s not talk about Terezin’, 123; ; HSpiegler, ‘Recovering Nazi-Looted Art’, 301. Enkele voorbeelden van de golf aan nieuwe academische, juridische en journalistieke inzichten zijn: H. Feliciano, *The Lost Museum*, New York, 1997; L. Nicholas, *The Rape of Europa. The Fate of Europe’s Treasures in the Third Reich and the Second World War*, New York, 1994; J. Petropoulos, *Art as Politics in the Third Reich*, Chapel Hill, 1996; N. Palmer, *Museums and the Holocaust: Law, Principles and Practice*, Londen, 2000; Simpson (ed.), *The Spoils of War*.

¹¹² Demarsin, ‘Let’s not talk about Terezin’, 123-124.

¹¹³ Washington Conference Principles on Nazi Confiscated Art, 3 december 1998, .

¹¹⁴ Demarsin, ‘Let’s not talk about Terezin’, 137.

¹¹⁵ KB 6 juli 1997 tot oprichting van een Studiecommissie aangaande het lot van de door de leden van de Joodse gemeenschap in België achtergelaten bezittingen bij hun deportatie tijdens de oorlog 1940-1945, *Belgisch Staatsblad*, 12 juli 1997, 18539. De oorspronkelijke naam van de Studiecommissie was de Studiecommissie aangaande het lot van de door de leden van de Joodse gemeenschap in België achtergelaten bezittingen bij hun deportatie tijdens de oorlog 1940-1945, maar omwille van de beperkende connotatie van de naam wordt die via het koninklijke besluit van 28 oktober 1997 gewijzigd in de Studiecommissie betreffende het lot van de bezittingen van de leden van de Joodse gemeenschap van België, geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-45. (KB 28 oktober 1997 tot wijziging van het koninklijk besluit van 6 juli 1997 tot oprichting van een Studiecommissie aangaande het lot van de door de leden van de Joodse gemeenschap in België achtergelaten bezittingen bij hun deportatie tijdens de oorlog 1940-1945, *Belgisch Staatsblad*, 25 november 1997, 31163.)

¹¹⁶ Studiecommissie Joodse Goederen, *De bezittingen van de slachtoffers van de Jodenvervolgving in België*.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ Omdat de Studiecommissie deze databank en de grotere meer algemene Mala Zimetbaum databank wil opstellen en toegang nodig heeft tot het rijksregister, is het oprichtingsbesluit opgeheven na een tweevoudig negatief advies van de gegevensbeschermingsautoriteit. Voor een dergelijke verregaande bevoegdheid is namelijk een formele wet vereist. Bijgevolg wordt het besluit vervangen door de Wet 15 januari 1999 betreffende

werken, maar ook de nog steeds vermiste werken worden opgenomen. In 2001 zijn 4.169 culturele objecten in de databank opgenomen.¹¹⁹ Zij is evenwel niet publiek toegankelijk.¹²⁰ Ten derde organiseert de Studiecommissie een gefaseerd herkomstonderzoek in de Belgische cultuurinstellingen. In de eerste fase stuurt de Studiecommissie vragenlijsten aan 415 cultuurinstellingen. 148 daarvan beantwoorden de vragen. Vier cultuurinstellingen bevestigen de aanwezigheid van werken die gelinkt kunnen worden aan de oorlog, maar geen van de deelnemende instellingen heeft op dat moment al eigen grondig herkomstonderzoek ondernomen. In de tweede fase selecteert de Studiecommissie 24 instellingen, waar een meer diepgaand onderzoek vereist is. Ook daar wordt aanvankelijk aan de hand van vragenlijsten gewerkt, maar de ontbrekende antwoorden worden via een bezoek en onderzoek ter plaatse verzameld. Uit het onderzoek blijkt dat er in de geselecteerde instellingen 26 stukken van onbekende herkomst, 298 stukken van niet-geïdentificeerde joodse herkomst en zeven stukken van geïdentificeerde joodse herkomst aangetroffen kunnen worden. Het onderzoek wordt als volgt afgesloten:

“Deze veelbetekenende cijfers vertegenwoordigen waarschijnlijk maar het topje van de ijsberg rekening houdend met de omvang van de door de Duitse diensten gepleegde spoliaties en het falende naoorlogse restitutiebeleid. Vergeten we niet dat het onderzoek, vijfenvijftig jaar na de feiten, alleen betrekking had op de museale verzamelingen in België en niet op de kunstmarkt, de privé- en buitenlandse verzamelingen”.¹²¹

Naast de Studiecommissie is er nood aan een commissie waar individuele dossiers behandeld kunnen worden. De regering Verhofstadt I dient met het oog daarop in 2001 een wetsontwerp in waarin de Commissie voor de schadeloosstelling van de leden van de Joodse Gemeenschap van België voor hun goederen die werden geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945 (Schadeloosstellingscommissie) voorgesteld wordt.¹²² De regering geeft aan niet de bedoeling te hebben om een permanente commissie in te richten en bijgevolg wordt een strikte deadline gekoppeld aan het indienen van een claim.¹²³ Aanvankelijk krijgen slachtoffers, of hun erfgenamen tot in de derde graad, een jaar vanaf de inwerkingtreding van de wet om hun aanvraag in te dienen.¹²⁴ Die termijn wordt echter eenmaal verlengd tot 9 september 2003.¹²⁵ Later ingediende claims zijn niet ontvankelijk. Personen die in de periode tussen 10 mei 1940 en 8 mei 1945 verblijfplaats hadden in België en er beroofd zijn of er goederen hebben achtergelaten omwille van antisemitistische maatregelen of praktijken van de bezettende overheid kunnen dankzij deze wet een verzoek tot schadeloosstelling indienen. Een dergelijk verzoek mag enkel betrekking hebben op geïdentificeerde goederen die geroofd of achtergelaten zijn en niet zijn teruggegeven door de staat, noch op een andere manier gecompenseerd zijn.¹²⁶ De opdracht van de Schadeloosstellingscommissie wordt in 2008 beëindigd en op 4 februari van datzelfde jaar publiceert

de Studiecommissie betreffende het lot van de bezittingen van de leden van de Joodse gemeenschap van België, geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945, *Belgisch Staatsblad*, 12 maart 1999, 8054.

¹¹⁹ Studiecommissie Joodse Goederen, *De bezittingen van de slachtoffers van de Jodenvervolging in België*, 49 en 436.

¹²⁰ De databank kan volgens de Studiecommissie niet openbaar gemaakt worden omdat de wet op de bescherming van de persoonlijke levenssfeer dat niet toestaat, Studiecommissie Joodse Goederen, *De bezittingen van de slachtoffers van de Jodenvervolging in België*, 437.

¹²¹ Studiecommissie Joodse Goederen, *De bezittingen van de slachtoffers van de Jodenvervolging in België*, 446.

¹²² Wetsontwerp betreffende de schadeloosstelling van de leden van de Joodse Gemeenschap van België voor hun goederen die werden geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945, *Parl.St. Kamer*, 2000-2001, nr. 1379. Dit wetsontwerp wordt goedgekeurd en de schadeloosstellingscommissie wordt opgericht via de Wet 20 december 2001 betreffende de schadeloosstelling van de leden van de Joodse Gemeenschap van België voor hun goederen die werden geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945, *Belgisch Staatsblad*, 24 januari 2002, 2.402.

¹²³ Verslag namens de commissie justitie bij wetsontwerp betreffende de schadeloosstelling van de leden van de Joodse Gemeenschap van België voor hun goederen die werden geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945, *Parl.st. Kamer van Volksvertegenwoordigers*, 2001-2002, 50 1379/005, 4 en 19.

¹²⁴ Art. 7, §1 Wet 20 december 2001 betreffende de schadeloosstelling.

¹²⁵ Art. 132 Programmawet 8 april 2003, *Belgisch Staatsblad*, 17 april 2003, 19.436.

¹²⁶ Art. 6, §2 Wet 20 december 2001 betreffende de schadeloosstelling.

de Schadeloosstellingscommissie haar eindrapport.¹²⁷ In 57 gevallen nam de Commissie een positieve beslissing over de schadeloosstelling voor cultuurgoederen en werd dus een forfaitaire schadevergoeding uitbetaald.¹²⁸ Verder voorzien ze ook de terugbetaling van de opbrengsten ten voordele van de schatkist van de naoorlogse veilingen in het Paleis voor Schone Kunsten.¹²⁹

Hoewel de eindrapporten van de beide commissies aansturen op verder herkomstonderzoek en een “adequate afhandeling waarbij alle betrokken instanties worden geraadpleegd (...) op de eerste plaats voor het gedeelte cultuurgoederen die na de oorlog onder het beheer van de Belgische culturele instellingen werden geplaatst en die deel uitmaken van de federale wetenschappelijke instellingen”¹³⁰ blijft het lang wachten op nieuwe initiatieven. Tussen 2019 en 2021 maken de Belgische cultuurinstellingen die door de DER gerecupereerde werken in bewaring hebben de informatie daarover toegankelijk op hun eigen websites, maar er is vooralsnog geen centrale databank waar die informatie samen geraadpleegd kan worden. In 2022 zet België evenwel een belangrijke stap door een andere centrale databank voor het publiek toegankelijk te maken met daarin meer dan 2.800 vermiste werken.¹³¹

Restitutieaanvragen worden in België vandaag op een ad hoc wijze behandeld. Er is geen restitutiecommissie werkzaam, noch zijn er richtlijnen over hoe met restitutieverzoeken moet worden omgegaan. Een mooi voorbeeld hiervan is de restitutieaanvraag met betrekking tot het portret van Ludwig Adler van de hand van de Oostenrijkse kunstschilder Oskar Kokoschka dat in het MSK te Gent hangt. De stad richt na de aanvraag uit 2009 een ad hoc specialistencommissie op om haar te adviseren bij het nemen van de beslissing.¹³² De Commissie slaagt erin om bewijs van een vrijwillige verkoop te vinden en dus is er geen nood om tot restitutie over te gaan. Een ander voorbeeld werd reeds in de inleiding van dit artikel behandeld. ‘Bloemen’ van Lovis Corinth is begin 2022 na een beslissing van de staatssecretaris voor Wetenschapsbeleid, Thomas Dermine, die onder meer instaat voor de federale wetenschappelijke instellingen, gerestitueerd aan de erfgenamen van de familie Mayer.

Nederland bevindt zich in de jaren ‘90 in een aan België vergelijkbare situatie. Het naoorlogse beleid heeft gefaald en er klinkt een alsmaar luidere roep om rechtsherstel. Net zoals in België wordt er in Nederland in 1999 een Studiecommissie opgericht, de Begeleidingscommissie Bureau Herkomst Gezocht, die beter bekend is als de Commissie Ekkart, vernoemd naar de voorzitter Rudi Ekkart.¹³³ ¹³⁴ De Commissie heeft een tweeledige opdracht. Ze staat enerzijds in voor herkomstonderzoek naar de NK-collectie (de werken die in Nederland in bewaring gegeven zijn aan de musea door de S.N.K.) en anderzijds moet ze beleidsadvies geven aan de overheid met betrekking tot hoe zij moet omgaan met cultuurgoederen met een oorlogsverleden en met eventuele restitutieverzoeken.¹³⁵ Ten aanzien van haar

¹²⁷ Commissie voor de schadeloosstelling van de leden van de joodse gemeenschap van België voor hun goederen die werden geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945, *Eindrapport*, 2008.

¹²⁸ *Ibidem*, 77.; art. 13 van de Wet 20 december 2001 betreffende de schadeloosstelling van de leden van de Joodse Gemeenschap van België voor hun goederen die werden geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940-1945, *Belgisch Staatsblad*, 24 januari 2002, 2.402 bepaalt dat de stortingen door de Belgische staat een schuldbevrijdende werking hebben tegenover de schadeloosgestelden en brengen voor deze personen van rechtswege het verval mee van het recht op iedere andere aanspraak, in feite of in rechte, op de teruggave, de vergoeding of de schadeloosstelling voor de betrokken goederen.

¹²⁹ *Ibidem*, 59-60.

¹³⁰ *Ibidem*, 60.

¹³¹ De site kan geraadpleegd worden via <https://lootedart.belgium.be/nl>.

¹³² Ad hoc adviescommissie Gent, Rapport restitutievraag portret van L. Adler van O. Kokoschka, Gent, 2011; X., ‘Gent geeft schilderij Kokoschka niet terug’, *vrtNWS*, 17 juni 2011, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2011/06/17/gent-geeft-schilderijkokoschkanieterug-1-1046900/>.

¹³³ Rudi Ekkart (1947) is een Nederlandse kunsthistoricus en hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Tussen 1990 en 2012 was hij bovendien directeur van het Nederlandse Instituut voor Kunstgeschiedenis, RDK.

¹³⁴ Besluit 20 september 1999 tot instelling van een tijdelijk adviescollege herkomst kunstvoorwerpen WO-II, *Staatscourant* 21 oktober 1999, afl. 203, 11.

¹³⁵ Art. 1, a. en b. *Ibidem*.

eerste opdracht publiceert de Commissie verschillende deelrapportages en brengen ze in 2001 een centrale databank *Herkomst Gezocht* online, waar de herkomstinformatie voor zowel vermiste als NK-collectie werken te vinden is.¹³⁶ Voor het tweede deel van haar opdracht gaat de Commissie Ekkart gefaseerd te werk, zodat er sneller per onderzochte categorie cultuurgoederen beleidsadvies geformuleerd kan worden. Eerst gaat ze aan de slag met private cultuurgoederen (2001),¹³⁷ daarna met de cultuurgoederen van professionele kunsthandelaren (2003)¹³⁸ en afsluitend behandelt ze enkele resterende vragen (2004)¹³⁹. De Commissie wil komaf maken met de kille bureaucratie van de SNK in de naoorlogse periode.¹⁴⁰ Enkele van de belangrijkste aanbevelingen die met dat doel voorgesteld worden, is het weerlegbaar vermoeden van dwangverkoop bij vervreemdingen van particuliere cultuurgoederen die tussen 10 mei 1940 en de bevrijding plaatsvinden.¹⁴¹ Daarnaast mag er volgens de Commissie niet langer onweerlegbaar bewijs van vooroorlogse eigendom gevraagd worden, maar moet het volstaan dat de vooroorlogse eigendom in hoge mate aannemelijk is zonder dat er tegenstrijdige aanspraken zijn.¹⁴² De staatssecretaris voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap schaart zich grotendeel achter de aanbevelingen van de Commissie, waardoor ze in de praktijk uitwerking krijgen.¹⁴³

Nederland is bovendien een pionier op vlak van herkomstonderzoek. Naast het NK-onderzoek door de Commissie Ekkart organiseert de Museumvereniging in 1998 namelijk de eerste fase van het onderzoek 'Museale Verwervingen 1940-1948'. Onder de centrale begeleiding van de Museumvereniging gaan de deelnemende musea zelf op zoek naar de herkomst van cultuurgoederen die ze in de geselecteerde periode (1940-1948) verworven hebben. In 2009 volgt een tweede fase waarbij het onderzoeksdomein wordt uitgebreid naar verwervingen vanaf 1933 en werken die na het einde van de Tweede Wereldoorlog in de museumcollecties opgenomen zijn. 163 Nederlandse cultuurstellingen nemen deel aan het zelfonderzoek.¹⁴⁴ Alle resultaten van het onderzoek zijn toegankelijk op de centrale website.¹⁴⁵

Restitutieverzoeken kunnen sinds 2001 ingediend worden bij de Adviescommissie Restitutieverzoeken Cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog (Restitutiecommissie).¹⁴⁶ Het oprichtingsbesluit maakt daarbij een onderscheid tussen twee soorten procedures die voor de Commissie gevoerd kunnen worden.¹⁴⁷ De Restitutiecommissie hanteert ten eerste een adviesprocedure waarbij ze de minister op diens verzoek adviseert over de te nemen beslissingen bij verzoeken om teruggave van cultuurgoederen waarover de oorspronkelijke eigenaar, door omstandigheden die direct verband houden met het Naziregime, onvrijwillig het bezit heeft verloren. Deze procedure kan enkel gebruikt worden voor werken in de staats- of in de NK-verzameling. De tweede procedure, voor werken die niet in de staats- noch de NK-verzameling opgenomen zijn, daarentegen heeft de Restitutiecommissie geen adviserings-

¹³⁶ De website kan geraadpleegd worden via: <http://herkomstgezocht.nl/>

¹³⁷ Commissie-Ekkart, *Herkomst gezocht. Origins unknown*, Zwolle, 2006, 67-74.

¹³⁸ *Ibidem*, 93-96.

¹³⁹ *Ibidem*, 109-114.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 69.

¹⁴¹ *Ibidem*, 71-72.

¹⁴² *Ibidem*, 73-74.

¹⁴³ Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen Tegoeden Tweede Wereldoorlog, *Parl.St.* Tweede Kamer, 2000-01, 25839, nr. 26; Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen Tegoeden Tweede Wereldoorlog, *Parl.St.* Tweede Kamer, 2001-02, 25839, nr. 27; Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen Tegoeden Tweede Wereldoorlog, *Parl.St.* Tweede Kamer, 2003-04, 25839, nr. 34; Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen Tegoeden Tweede Wereldoorlog, *Parl.St.* Tweede Kamer 2004-05, 25839, nr. 36.

¹⁴⁴ Museumvereniging, Welke musea deden mee?, <https://www.musealeverwervingen.nl/nl/1592/over-hetonderzoek/welke-musea-deden-mee/>.

¹⁴⁵ De site kan geraadpleegd worden via: <https://www.musealeverwervingen.nl/>.

¹⁴⁶ Besluit 16 november 2001 houdende Instelling van een commissie die adviseert over verzoeken om teruggave van cultuurgoederen waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband hielden met het Nazi-regime onvrijwillig het bezit heeft verloren en die zich thans in bezit van de Staat der Nederlanden bevinden, *Staatscourant*, 21 december 2001, nr. 248, 24.

¹⁴⁷ Art. 2 *Ibidem*.

maar een bindende beslissingsbevoegdheid. Wanneer de erfgenamen van de vermeende vooroorlogse eigenaar en de huidige eigenaar het restitutiegeschil aan de commissie willen voorleggen, kunnen ze daarvoor samen een verzoek indienen bij de minister die de zaak voor hen bij de commissie aanhangig maakt.¹⁴⁸ Om ervoor te zorgen dat zaken voor de Commissie correct verlopen, neemt de Restitutiecommissie voor beide procedures een reglement aan.¹⁴⁹ Beide procedures kennen globaal gezien een zelfde verloop: een ontvangstfase met een prima facie onderzoek van de claim, de onderzoeksfase waar de claim grondig onderzocht wordt en de adviesfase waar de Restitutiecommissie haar advies of beslissing vormt.¹⁵⁰

Het restitutiebeleid van de Restitutiecommissie voor werken binnen wijzigt meermaals tussen de oprichting van de commissie en 2018. Aanvankelijk geldt er namelijk een andere procedure voor de kunstgoederen in rijksbezit dan voor diegene die daar geen deel van uitmaken, namelijk het verruimde restitutiebeleid, gebaseerd op de aanbevelingen van de Commissie Ekkart. Dit houdt algemeen in dat de bewijslast van vooroorlogse eigendom voor de claimanten verlaagd wordt en dat er omkering is van de bewijslast ten aanzien van het onvrijwillig karakter van het verlies van bezit.¹⁵¹ Claims met betrekking tot niet-rijksbezit kunstgoederen worden daarentegen beoordeeld aan de hand van standaarden van redelijkheid en billijkheid, wat een afweging van de belangen toestaat en meer vrijheid geeft ten aanzien van alternatieve oplossingen naast restitutie.¹⁵² In 2010 stelt de staatssecretaris Onderwijs, Cultuur en Wetenschap de gelijke behandeling van alle kunst in rijksbezit in vraag en in 2012 wordt besloten tot een gefaseerde unificatie van het beleid.¹⁵³ Eerst worden kunstgoederen in rijksbezit die geen deel zijn van de NK-verzameling binnen het beleid aan de hand van standaarden van redelijkheid en billijkheid gebracht en in 2015 is ook de NK-verzameling aan de beurt.¹⁵⁴

Hoewel de Restitutiecommissie en bij uitbreiding Nederland heel wat jaren door de internationale gemeenschap aanzien wordt als een koploper met betrekking tot het behandelen van restitutiezaken, wordt de Commissie in 2018, na de uiteengezette wijzigingen in de interne werking het voorwerp van zware internationale kritiek.¹⁵⁵ De concrete aanleiding voor de kritiek is de beslissing van de Restitutiecommissie in de zaak *Lewenstein v. gemeente Amsterdam* om het schilderij ‘*Bild mit Häusern*’ van Wassily Kandinsky niet te restitueren. De erven die ondertussen al enkele generaties verwijderd zijn van de vooroorlogse eigenaar vinden dat het werk terug aan hen moet overhandigd worden. In de bindende beslissing gaat de Restitutiecommissie over tot een belangenafweging zoals toegelaten is door het beleid naar de standaarden van redelijkheid en billijkheid. De commissie beslist dat het schilderij een groot belang heeft voor het Stedelijk Museum van Amsterdam, waar het voor het grote publiek toegankelijk is. Dat belang weegt volgens de commissie zwaarder door dan de band tussen de claimende erfgenaam en het werk.¹⁵⁶ Een dergelijke belangenafweging is volgens de critici hier niet op haar plaats,

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ Het reglement is doorheen de jaren enkele keren gewijzigd. De huidige versie kan geraadpleegd worden via <https://www.restitutiecommissie.nl/procedure/>.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁵¹ T.I. Oost, ‘From “leader to pariah”? On the Dutch Restitutions Committee and the inclusion of the public interest in assessing Nazi-spoliated art claims’, *International Journal of Cultural Property*, 2021, 60-1.

¹⁵² *Ibidem*, 61.

¹⁵³ RAAD VOOR CULTUUR, advies restitutiebeleid, 25 januari 2012, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-174352>, Oost, ‘From “leader to pariah”?’, 64.

¹⁵⁴ Oost, ‘From “leader to pariah”?’, 64-5.

¹⁵⁵ A. Webber en W. Fischer, ‘Schande dat deze roofoorkunst in het museum mag blijven hangen’, *NRC Handelsblad*, 7 december 2018, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/12/07/schande-dat-deze-roofoorkunst-in-hetmuseum-mag-blijven-hangen-a3059917>; S. Eizenstatt, ‘Washington Principles 1998 to 2018. Where are we today?’, 20 years of the Washington Principles: roadmap to the future, conference Berlin, 26 november 2018, https://www.kulturgutverluste.de/Content/01_Stiftung/DE/Veranstaltungsnachlese/2018/Eizenstat_Stuart_Manuskript.pdf?__blob=publicationFile&v=1; K. Vahland, ‘Zu schön um es zurückzugeben’, *Süddeutsche Zeitung*, 5 november 2018, <https://www.sueddeutsche.de/kultur/ns-raubkunst-zu-schoen-um-es-zurueckzugeben-1.4197405>.

¹⁵⁶ Adviescommissie Restitutieverzoeken Cultuuroederen en Tweede Wereldoorlog 22 oktober 2018, nr. RC 3.141, Bindend advies inzake het geschil over de teruggave van het schilderij ‘Bild mit Häusern’, door Wassily

de Restitutiecommissie is de slachtoffers volgens hen uit het oog verloren. Volgens Tabitha Oost¹⁵⁷ is de kritiek niet volledig terecht. Nederland mag niet aanzien worden als achterophinkend, maar door de wijzigingen en de flexibilisering heeft de Restitutiecommissie zich enorm kwetsbaar gemaakt, wat er voor zorgt dat de Commissie toe is aan een grondige herziening.¹⁵⁸ Om aan de kritiek tegemoet te komen, richt de Raad voor Cultuur een nieuwe commissie in om het Nederlandse restitutiebeleid te heroverwegen. Als resultaat wordt het oprichtingsbesluit van de Restitutiecommissie opgeheven en vervangen door een nieuw besluit waarin het nieuwe beoordelingskader uiteengezet wordt.¹⁵⁹ Samengevat gaat de commissie als volgt tewerk:

“Het beoordelingskader bevat drie criteria: oorspronkelijke eigendom, onvrijwillig bezitsverlies en goede trouw bij verwerving.

Is de **Staat** de bezitter van het cultuurogoed (Rijkscollectie) dan gelden alleen de eerste twee criteria. Is daaraan voldaan, dan adviseert de Restitutiecommissie de minister tot restitutie zonder voorwaarden.

Is een **ander dan de Staat** de bezitter (Overige collecties) dan wordt ook naar het derde criterium gekeken: goede trouw bij verwerving.

Als voldaan is aan de vereisten van oorspronkelijke eigendom en onvrijwillig bezitsverlies en deze bezitter niet te goeder trouw was (of zich niet op goede trouw wil beroepen), dan volgt restitutie zonder voorwaarden.

Was deze bezitter wel te goeder trouw, dan besluit de Restitutiecommissie óf tot restitutie zonder voorwaarden óf tot een bemiddelende oplossing.¹⁶⁰ (eigen benadrukking)

Goede trouw en de belangenafweging worden dus overboord gegooid bij de Rijkscollecties. Bovendien is restitutie de enige mogelijke herstelmaatregel die de Commissie kan adviseren bij zaken over werken uit de Rijkscollectie. De meningen over de hervormingen zijn evenwel verdeeld en het blijft bijgevolg afwachten om te zien hoe het beleid zich verder ontwikkelt.

4. Conclusie: een vergelijking tussen de Lage Landen

België en Nederland worden tijdens de Tweede Wereldoorlog getroffen door het Naziroofbeleid. Er worden transacties afgedwongen op de kunstmarkt en rooforganisaties voeren gerichte operaties uit bij de voornamelijk joodse slachtoffers. Als er naar hun naoorlogse reactie gekeken wordt, is het duidelijk dat de Lage Landen in die periode een slecht figuur slaan. Een belangrijke nuance is evenwel dat ook vele andere landen zich op dat moment in een vergelijkbare positie bevinden. Slachtoffers moeten kunnen aantonen hoe de werken uit hun bezit zijn en ze moeten optreden binnen de korte voorziene vervalltermijnen. Dit zijn zowel bij de algemene als bij de specifiek op kunst gerichte initiatieven

Kandinsky, thans in het bezit van de gemeente Amsterdam, https://www.restitutiecommissie.nl/adviezen/advies_rc_3141.html.

¹⁵⁷ Tabitha Oost is een Nederlandse juriste aan de Universiteit van Amsterdam. Ze deed onder meer onderzoek naar de implementatie van de Washington Principles in het restitutiebeleid van 13 landen waaronder Nederland en België.

¹⁵⁸ T.I. Oost, ‘From “leader to pariah”? On the Dutch Restitutions Committee and the inclusion of the public interest in assessing Nazi-spoliated art claims’, *International Journal of Cultural Property*, 2021; T.I. Oost, ‘Maak Restitutiecommissie minder kwetsbaar’, *Volkskrant*, 1 januari 2019, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/maak-restitutiecommissie-minderkwetsbaar~bb97942d/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>.

¹⁵⁹ Besluit van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 15 april 2021, nr. WJZ/27740278, houdende instelling van de Adviescommissie restitutieverzoeken cultuurogoederen en Tweede Wereldoorlog en de vaststelling van het door deze commissie te hanteren beoordelingskader (Instellingsbesluit Restitutiecommissie), <https://wetten.overheid.nl/BWBR0045060/2021-12-01>.

¹⁶⁰ <https://www.restitutiecommissie.nl/procedure/>.

moeilijk te nemen hindernissen op de weg naar rechtsherstel. Denk bijvoorbeeld aan de slachtoffers die al hun documentatie hebben moeten achterlaten voor ze weggevlucht zijn, die geëmigreerd zijn tijdens de oorlog en niet op tijd kunnen kennis nemen van de mogelijkheden om een claim in te dienen. Dat vele slachtoffers in België en Nederland in de naoorlogse periode bot vangen of zelfs nooit een aanvraag indienen, hoeft dan ook niet te verbazen.

Nederland slaagt er in de naoorlogse periode evenwel beter in dan België om meer van de weggevoerde cultuurgoederen te recupereren. Daarnaast zijn er in Nederland, ondanks de hierboven besproken gebreken, ook meer restituties. De verklaring hiervoor ligt mijns inziens enerzijds bij de prioriseringsverschillen in de beide landen. Er zijn, anderzijds, tijdens de oorlog veel meer cultuurgoederen uit Nederland, net zoals uit Frankrijk, geroofd door de Nazi's. Er waren dan ook meer joden actief in de Nederlandse kunstsector dan in de Belgische, er waren dus meer grote joodse verzamelaars. In België zijn er dan weer meer slachtoffers in de diamantenindustrie waarin vele joden actief waren en zijn. Dat verschil heeft er voor gezorgd dat kunstrecuperatie en restitutie in België en Nederland op een andere sport van de prioriteitenladder staan. De DER heeft slechts een kleine cel toegewijd aan cultuurgoederen, terwijl er dan veel meer mankrachten ingezet worden voor de repatriatie van goederen die een grotere rol kunnen spelen in de heropstart van de Belgische economie. In Nederland is de SNK daarentegen een opzichzelfstaande organisatie die haar volledige aandacht aan cultuurgoederen kan besteden.

In de jaren '90 worden zowel België als Nederland geconfronteerd met hun gefaalde beleid uit de naoorlogse periode. Dezelfde factoren die ervoor zorgen dat internationale actie niet kan uitblijven zorgen er dan ook voor dat de beide landen in hun eigen geschiedenis gaan graven en rechtsherstel proberen te voorzien. Ze vertrekken daarbij van een vrij vergelijkbaar startpunt, de oprichting van een studietoelichting. Beide commissies benadrukken het belang van nieuw en diepgaand herkomstonderzoek en stellen een databank op met de verzamelde gegevens. In Nederland wordt die onmiddellijk toegankelijk gemaakt voor het publiek, terwijl dat in België niet gebeurt. Daarnaast ziet de Museumvereniging erop toe dat het nieuwe herkomstonderzoek waar de Commissie Ekkart in haar aanbevelingen op aandringt er komt. In België volgen geen dergelijke grootschalige onderzoeken en wordt herkomstonderzoek iets voor de individuele musea. De Nederlandse Commissie Ekkart formuleert bovendien meer verregaande beleidsadviezen die de Restitutietoelichting in acht moet nemen.

Een ander belangrijk verschil is dat Nederland er in 2001 voor kiest om een permanente Restitutietoelichting op te richten met een enkel mandaat voor eigendomsgeschillen over culturele goederen. België kiest er daarentegen voor om een tijdelijke schadeloosstellingscommissie in het leven te roepen die voor veel meer dan enkel cultuurgoederen bevoegd is. Opnieuw is het aantal geroofde cultuurgoederen en het relatieve belang van de werken een mogelijke verklaring waarom België niet voor een commissie naar Nederlands model kiest. Een andere verklaring kan zijn dat België voor deze commissie niet naar Nederland maar naar Frankrijk kijkt, waar de CIVS (*Commission pour l'indemnisation des victimes de spoliations*), ingesteld wordt. De Franse schadeloosstellingscommissie doet echter ook aan restitutie voor cultuurgoederen wegens het emotionele belang die daaraan kan gekoppeld zijn. In België blijft het bij schadeloosstelling.

Na het beëindigen van de werkzaamheden van de twee Belgische commissies is België een "reactiestaat" geworden. Er komen weinig nieuwe structurele initiatieven om herkomstonderzoek te promoten, om proactief op zoek te gaan naar mogelijke problematische werken en om op een eenduidige en transparante manier informatie over restitutieclaims toegankelijk te maken en deze laatste te beslechten. Als België iets onderneemt, dan is het als reactie op zware kritieken vanuit de publieke opinie of mediagenieke individuele casus. Nederland moet daartegenover als een "evaluatorstaat" aanzien worden. Het in de jaren 1990 tot begin jaren 2000 gevormde beleid wordt regelmatig heroverwogen, met als recentste en misschien belangrijkste verandering de vernieuwing van het oprichtingsbesluit van de Restitutietoelichting.

Hoewel België en Nederland dus op een gelijkaardige manier uit de startblokken zijn geschoten in zowel de naoorlogse periode als de jaren 90, zijn de twee landen in de navolgende jaren steeds meer en meer hun eigen richting opgegaan. De vergelijking heeft haar waarde. Restitutie en proactief handelen vinden hun weg naar de Belgische agenda, zoals benadrukt door Thomas Dermine bij de restitutieplechtigheid aan de familie Mayer en zoals ook blijkt uit de opstart van de databank met vermiste werken door de FOD Economie. Bijgevolg kunnen de cyclische heroverwegingen uit Nederland de Belgen enerzijds tonen hoe transparante organisatie en onderzoek bevorderd kunnen worden en anderzijds waarschuwen voor mogelijke vergelijkbare valkuilen en struikelblokken.